

بازخوانی دیدگاه‌های رجالی نجاشی درباره متکلمان امامی کوفه

مجید شاکر سلماسی*

چکیده

اهمیت متکلمان کوفه به دلیل اثبات ریشه‌های تاریخی کلام شیعه و تقارن آن با عصر حضور اهل بیت (ع) است. آثار کلامی متکلمان کوفه، اصالت شیعه و قدمت مباحث کلامی و اعتقادی در میان شیعه، و اهتمام اصحاب امامان شیعه به اندیشه‌های کلامی را نشان می‌دهد؛ چراکه در کوفه، تشیع اعتقادی تبلور می‌یابد؛ هرچند انحرافات عقیدتی از قبیل اندیشه‌های غالبانه و غیراصیل در آن دیده می‌شود. در بررسی آثار کلامی متکلمان کوفه به گزارش فهرست نجاشی، تعداد ۲۵۱ اثر کلامی یا به نحوی مرتبط با مباحث کلامی وجود دارد که از میان این آثار، ۱۳۶ اثر به طور دقیق، عنوان کلامی دارند. با وجود اصحاب و شاگردان امامان شیعه در کوفه که آثار کلامی از خود به یادگار گذاشتند، شبهه أخذ کلام شیعه از جریان اعتزال، از میان برداشته می‌شود. کتاب رجالی نجاشی را، که از رجال‌شناسان بنام شیعه است و اهتمام ویژه‌ای به معرفی آثار و احوال اصحاب دارد، می‌توان آینه انعکاس متکلمان کوفه دانست. از این‌رو، در مقاله حاضر درصددیم این مسئله مهم را با توجه به کتاب ارزشمند وی پی بگیریم.

کلیدواژه‌ها: متکلمان کوفه، کوفه، شیعه، رجال نجاشی.

۱. طرح مسئله

شیعیان کوفه را می‌توان از نخستین مسلمانانی دانست که ولایت و دوستی امامان را پذیرفتند و کوفه یکی از مراکز رشد تشیع و گسترش این مکتب در میان مسلمانان بود (فیاض، ۱۳۸۲: ۸۰). اغلب کسانی که در زمان گسترش قلمرو اسلام در کوفه ساکن شدند از مسلمانان یمن بودند و قبیله‌های یمنی از دوستی امام علی (ع) برخوردار بودند (همان: ۸۰)؛ و این می‌تواند یکی از دلایل گرایش کوفه به مکتب تشیع باشد. به علاوه، قبیله طّی یکی از قبایل قوی حامی امام علی (ع) در جنگ‌های جمل و صفین، در ابتدای شکل‌گیری کوفه، حاضر بود (جعفری، ۱۳۸۶: ۱۳۰).

کلام و متکلمان کوفه، از سوابق و زمینه‌ها و امتیازاتی برخوردار است که مطالعه آن می‌تواند علاوه بر شناخت عمیق‌تر مکتب شیعه و اثبات اصالت آن، راه را برای شناسایی بهتر متکلمان کوفه روشن کند. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

الف. حضور امام علی (ع) و برخی اصحاب رسول خدا (ص) و شیعیان حضرت علی (ع) در کوفه؛ کوفه بعد از آغاز خلافت امام علی (ع) که مرکز خلافت اسلامی شد، شاهد حضور امام علی، امام حسن و امام حسین (ع) بود؛ و ابورافع که از اصحاب رسول خدا بود، در کوفه حضور داشت و جزء شیعیان امام علی (ع) بود و در دوران خلافت ایشان، مسئولیتی نیز بر عهده داشت (نجاشی، ۱۴۳۲: ۴). عمار بن یاسر از اصحاب رسول خدا (ص) و شیعیان امام علی (ع) نیز مدتی از سوی خلیفه دوم، حاکم کوفه بود (طبری، ۱۹۶۷: ۱۳۹/۴). نیز حجر بن عدی (دینوری، ۱۳۶۸: ۱۴۵)، میثم تمار، مالک اشتر، عبدالله بن عباس، عبدالله بن جعفر، سعید بن قیس، سهل بن حنیف نیز از اصحاب و یاران حضرت علی (ع) بودند که در کوفه اقامت داشتند (همان: ۱۹۶).

ب. حضور امام صادق (ع) و وکلای امامان در کوفه؛ در عصر ابوالعباس سفّاح، امام صادق (ع) به مدت دو سال در کوفه اقامت داشتند. این اقامت به جهت تقارن با شکل‌گیری دولت بنی‌عبّاس و اهتمام آنها به تثبیت حاکمیت خویش و توجه نکردن به فعالیت‌های امام صادق (ع)، موجب شد این دو سال برای شیعیان، به دوران بابرکتی تبدیل شود. در برخی گزارش‌های تاریخی‌روایی به این موضوع اشاره شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۰/۴۷).

ج. تدوین اصول و کتب؛ از ویژگی‌های مهم متکلمان کوفه، پرداختن ایشان به تدوین و کتابت آثار ارزشمندی است که در جای خود، بدان‌ها اشاره می‌کنیم.

د. وجود جریان‌های انحرافی؛ کوفه بعد از امام صادق (ع)، شاهد فراز و نشیب‌هایی بوده است. همچنان که قبل از ایشان نیز انحرافات وجود داشته است؛ ولی بیشتر انحرافات و گرایش‌های غالیانه برخی متکلمان کوفه، بعد از امام صادق (ع) است.

ه. ورود عقل به ساحت کلام؛ آموزه‌های اعتقادی شیعه در قالب احادیث مطرح بود. متکلمان کوفه آن را بر استدلال‌های عقلانی و نظری مبتنی کردند. پرداختن متکلمان کوفه به مباحث عقلانی شاهدهی بر این مطلب است که در این مقاله به تفصیل به آن خواهیم پرداخت.

و. مواجهه علمی آرای شیعه با جریان‌های فکری؛ مواجهه فکری اعتقادی شیعه با دیگر جریان‌ها و گروه‌های کلامی در کوفه رخ می‌دهد و فرقه‌های کلامی در کوفه تمایز معرفتی پیدا می‌کنند و شیعه نیز از سایر جریان‌ها متمایز می‌شود.

با وجود این اهمیت، پژوهش‌ها درباره متکلمان کوفه بسیار اندک است. این جستار در صدد است سیمایی کلی از متکلمان امامی در کوفه را، که مشتمل بر معرفی ایشان، موضوعات کلامی محل بحث در میان آنان، تألیفات کلامی و جریان‌های کلامی و ... است، با استناد به یکی از مهم‌ترین منابع فهرستی به دست دهد. فهرست نجاشی (۴۵۰ ه.ق.) که به غلط به رجال نجاشی اشتهاار یافته، در کنار فهرست شیخ طوسی (۴۶۰ ه.ق.) از مهم‌ترین منابع فهرستی شیعه است که با استناد به فهرست پیشین امامیه همچون فهرست ابن ولید، فهرست سعد بن عبدالله و ... نگارش یافته است.^۱

با توجه به از بین رفتن بیشتر آثار تولیدشده در قرون نخستین در رشته‌های مختلف علوم اسلامی، امروزه منابع فهرستی، از مهم‌ترین منابع در اختیار برای پژوهش در تاریخ این دانش‌ها است. در این میان، نجاشی در مقایسه با شیخ طوسی، از امتیازاتی همچون دقت فوق‌العاده، تسلط بر انساب، فراغ بال، تمحض نسبی در علم رجال و فهرست، برخوردار است؛ و همین موجب شده است دانشمندان، آرای رجالی و فهرستی او را بر دیدگاه‌های شیخ طوسی مقدم بدانند (نک.: بحرالعلوم، ۱۳۶۳).

۲. متکلمان امامی کوفه در فهرست نجاشی

نخستین متکلمی که نجاشی از او یاد می‌کند، اسلم ابورافع آزادشده رسول خدا (ص) است. وی در مدینه همراه رسول خدا (ص) بود و بعد از رحلت ایشان در جنگ‌های حضرت علی (ع) در رکاب ایشان بود و در زمان خلافت حضرت در کوفه، بیت‌المال بدو سپرده شد (نجاشی، ۱۴۳۲: ۴).

ابورافع مسئول بیت‌المال و مسئول نگهداری از مهر (خاتم) امام علی (ع) بود؛ و ایشان و فرزندان ایشان، تا چندین نسل به عنوان منبع اطلاعات درباره زندگی رسول گرامی اسلام (ص) شناخته می‌شدند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۴۷).

نجاشی روایاتی از رسول خدا (ص) در حقانیت حضرت علی (ع) از طریق ابورافع نقل می‌کند (همان: ۵). از این گزارش نجاشی می‌توان چنین استنباط کرد که ابورافع شیعه بوده و از متکلمان نیز به شمار می‌آمده است. وی بعد از شهادت حضرت علی (ع) همراه امام حسن (ع) به مدینه بازگشت.

کتاب السنن والأحكام والقضايا از وی بوده است (همان: ۶). البته احتمال دارد این کتاب واحدی نبوده و هر کدام، کتابی مجزا به نام‌های کتاب السنن و کتاب الأحكام و کتاب القضايا بوده باشد.

برخی از محققان، انتساب کتاب السنن والأحكام والقضايا را به ابورافع، نادرست می‌دانند و به شواهدی از آثار شیخ طوسی استناد می‌کنند (همان: ۵۰)، ولی نجاشی کتاب مذکور را از ابورافع می‌داند و به متن آغازین کتاب اشاره کرده است (نجاشی، ۱۴۳۲: ۶).

أبان بن عثمان الأحمر البجلي، از شاگردان و اصحاب امام صادق (ع) و امام کاظم (ع)، با اصالتی کوفی کتاب جامعی با عنوان المبتدأ والمعازی والوفاء والردة از خود بر جای گذاشته است (همان: ۱۳). این کتاب‌ها به ترتیب، تاریخ ظهور پیامبر اسلام، جنگ‌های آن حضرت و ماجرای رحلت ایشان و نیز جنگ‌های رده در زمان ابوبکر را بررسی کرده؛ و احتمال اینکه هر کدام از ابواب این جامع نیز کتاب مستقلی باشد وجود دارد.

از متکلمانی که در کوفه تألیفاتی در موضوع توحید و خداشناسی دارند، می‌توان به کتاب الإلهیة از اسماعیل بن مهران (همان: ۲۶-۲۷)، کتاب التوحید از أحمد بن محمد بن عیسی الأشعری (همان: ۸۳)، کتاب التوحید از ضحاک أبوالمالک الحضرمی (همان: ۲۰۵)،

کتاب العظمة والتوحيد از عبدالله بن جعفر الحمیری (همان: ۲۲۰)، کتاب التدبیر فی التوحيد والإمامة از علی بن منصور (همان: ۲۵۰)، کتاب التوحيد از علی بن احمد (همان: ۲۶۶)، کتاب التوحيد و کتاب الرد علی أرسطاطاليس فی التوحيد از هشام بن حکم (همان: ۴۳۳) اشاره کرد. همچنان که کتاب‌های الإمامة الصغیر و الکبیر ابراهیم بن محمد بن سعید (همان: ۱۷-۱۸)، النوادر والإمامة از أحمد بن محمد بن عیسی الأشعری (همان: ۸۳)، الإمامة از عبدالله بن جعفر الحمیری (همان: ۲۲۰)، الوصیة والإمامة از علی بن رثاب (همان: ۲۵۰)، التدبیر فی التوحيد والإمامة از علی بن منصور (همان: ۲۵۰)، الامامة از علی بن اسماعیل بن شعیب (همان: ۲۵۱)، مختصر فی الإمامة از علی بن احمد (همان: ۲۶۶)، الإحتجاج فی إمامة امیرالمؤمنین از مؤمن طاق (همان: ۳۲۶)، التدبیر فی الامامة و کتاب الامامة از هشام بن حکم (همان: ۴۳۴)، در موضوع امامت و امام‌شناسی، از آثار متکلمان کوفه است.

بسیاری از متکلمان کوفه برخی از امامان را درک و از ایشان روایت نقل کرده‌اند، از جمله: ابورافع (همان: ۵)، أبان بن عثمان الأحمر البجلی (همان: ۱۳)، ابویعقوب إسماعیل بن مهران (همان: ۲۶)، أحمد بن محمد بن عمرو بن زنی (همان: ۷۵)، أحمد بن محمد بن عیسی اشعری (همان: ۸۳)، ثابت بن أبی صفیة أبو حمزة ثمالی (همان: ۱۱۵)، زرارة بن أعین (همان: ۱۷۵)، ضحاک أبو مالک الحضرمی (همان: ۲۰۵)، علی بن رثاب (همان: ۲۵۰)، لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سالم الأزدی (همان: ۳۲۰)، محمد بن علی بن النعمان (همان: ۳۲۵) و هشام بن حکم (همان: ۴۳۳)، که معمولاً وجه‌های نیز نزد امامان داشتند؛ و این نشانگر این نکته مهم است که کلام شیعه علاوه بر اصالت شیعی، نزد امامان نیز مقبولیت داشته و امامان به آن عنایت داشته‌اند؛ احمد بن محمد بن زنی منزلی عظیم نزد امام رضا و امام کاظم (ع) داشت (همان: ۷۵)؛ نیز امام صادق (ع) درباره ابوحمزه ثمالی می‌فرماید: «أبو حمزة در زمان خودش مانند سلمان بوده در زمان خود» (همان: ۱۱۵).

ابواسحاق ابراهیم بن صالح الأنماطی از شخصیت‌های ثقه در کوفه (همان: ۱۵) است و حسن بن علی بن ابی حمزه (همان: ۳۶) و عبدالله بن جعفر حمیری از بزرگان قم هستند که در دهه ۲۹۰ وارد کوفه می‌شوند (همان: ۲۱۹)؛ علی بن عمر الأعرج (همان: ۲۵۶) و علی بن حسن الفضال (همان: ۲۵۸) نیز از بزرگان کلام کوفه هستند که در موضوع غیبت کتاب نگاشته‌اند.

اولین متکلمی که حدیث کوفه را در قم منتشر کرد، ابواسحاق ابراهیم بن هاشم قمی بود؛ وی اصالتی کوفی داشت و بنا بر قول کُشی، از شاگردان یونس بن عبدالرحمن از اصحاب امام رضا (ع) بود (همان: ۱۶). نجاشی دو کتاب از وی با عناوین *کتاب النوادر* و *کتاب قضایا امیرالمؤمنین* گزارش می‌کند که فرزند و شاگردش علی بن ابراهیم آن را نقل کرده‌اند (همان: ۱۶).

برخی متکلمان کوفه علاوه بر قم، به اصفهان نیز مهاجرت کرده و حدیث و کلام کوفه را در آنجا نقل کرده‌اند که ابراهیم بن محمد بن سعید کوفی از نوادگان مسعود ثقفی، عموی مختار، از ایشان است؛ وی ابتدا زیدی بوده و سپس به مذهب امامیه گرویده و مدتی را در اصفهان و سپس در قم ساکن شده است (همان: ۱۷).

نجاشی در توضیح دلیل انتقال وی از کوفه به اصفهان می‌گوید وی کتابی در مناقب می‌نویسد و اهل کوفه که ایشان را محترم می‌شمردند، ظاهراً به سبب تقیه به وی توصیه می‌کنند کتابش را منتشر نکند؛ ولی وی بعد از اطلاع از اینکه اصفهان جوئی غیرشیعی دارد، قسم یاد می‌کند که این کتاب را در غیر اصفهان روایت نکند؛ و بدین سان کوفه را به مقصد اصفهان ترک می‌کند و مدتی را در اصفهان ساکن می‌شود (همان: ۱۷).

کتاب‌های *المعرفة، بیعة علی، الشوری، معرفة فضل الأفضل، السقیفة، الردة، مقتل عثمان، الجمل، الصفین، حکمین، النهر، الغارات، مقتل امیرالمؤمنین، رسائله و أخباره علیه السلام، قیام الحسن، مقتل الحسین، التوابین، فدک، المختار، ابن الزبیر، جامع الفقه و الأحکام، التفسیر، فضل المکرمین، الرؤیا، السرائر، کتاب الأثریة الصغیر و الکبیر، أخبار زید، الخطب السائرة، الخطب المعربات، الإمامة الصغیر و الکبیر، فضل الکوفة* از ابراهیم بن محمد است (همان: ۱۷-۱۸). تألیف کتاب‌هایی در باب تاریخ ظهور اسلام مثل *المبتدأ و سیرة پیامبر و غزوات آن حضرت، السقیفة، الردة، المغازی، التاریخ، أخبار محمد و ابراهیم، أخبار من قتل من آل ابی طالب، أخبار المختار* نشان از آن دارد که توجه ابراهیم در تألیفاتش به مباحث تاریخی بیش از دیگر حوزه‌ها معطوف بوده است.

کتاب *الغارات* وی با تصحیح سید جلال‌الدین محدث ارموی و ترجمه شیخ محمد باقر کمره‌ای به زبان فارسی منتشر شده است.

ابویعقوب إسماعیل بن مهران از متکلمان ثقه کوفه و از اصحاب امام رضا (ع) بوده و کتاب‌های مهمی در کلام دارد که *الإهلیجیه، الملاحم، صفة المؤمن و الفاجر، خطب*

امیرالمؤمنین، و النوادر از آنها است که شاگردان وی ابی جعفر أحمد بن حسن، سلمة بن خطاب، محمد بن ابی القاسم، علی بن حسن بن فضال گزارش کرده‌اند (همان: ۲۶-۲۷).

کتاب الاهلیلیجه از اسماعیل بن مهران کتاب مهمی در توحید است که البته نباید آن را با کتاب دیگری با همین نام که به مفضل بن عمر جعفری منسوب است و در بحار الانوار نقل شده (مجلسی، ۱۴۰۴: ۱۵۲/۳-۱۹۸) اشتباه گرفت. همچنان که ابوجعفر حمدان بن معافی صبیحی (متوفای ۲۶۵ ه.ق.) از اصحاب امام صادق، امام کاظم و امام رضا (ع) و ابوسلیمان داود بن کثیر رقی، دو کتاب با همین نام داشته‌اند (تهرانی، بی‌تا: ۴۸۳/۲؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۲/۲۹۱).

نجاشی به نقل از حسن بن علی بن فضال می‌نویسد: «حسن بن علی بن فضال به همراه ابومحمد حجال و علی بن أسباط در یک جا می‌نشستند. ابومحمد حجال در علم کلام، ادعای فضل داشت و ابن فضال در مباحثه و مناظره کلامی بین من و ابومحمد حجال داوری می‌کرد و با جواب قاطع بحث را خاتمه می‌داد» (همان: ۳۵). ابن فضال تمام عمرش فطحی‌مذهب بوده و در پایان عمرش به امامیه گرویده است. تألیفات وی عبارت است از: الزیارات، البشارات، النوادر، الرد علی الغالیة، الشواهد من کتاب اللّٰه، المتعة، الناسخ والمنسوخ، الملاحم، الصلاة، الزهد که از طریق قمی‌ها نقل شده است. ایشان در سال ۲۲۴ ه.ق. درگذشته است (همان: ۳۶).

از دیگر چهره‌های متکلم کوفه که شخصیت زاهد و عابدی داشت، جعفر بن بشیر البجلی است؛ وی نزد شیعیان کوفه ثقه بود. نجاشی می‌نویسد: «مسجد وی در کوفه تا به امروز پابرجا است و من و هر یک از شیعیان که به کوفه قدم می‌گذاریم، در کنار مساجدی که نماز در آنها فضیلت دارد، در آن مسجد نیز نماز به جای می‌آوریم» (همان: ۱۱۹). جعفر بن بشیر به فححة العلم لقب داشت که از افراد معتمد روایت نقل می‌کرده، همچنان که افراد ثقه نیز از وی روایت نقل کرده‌اند. وی در سال ۲۰۸ ه.ق. در ابواء از دنیا رفته است (همان: ۱۱۹).

صفوان بن یحیی نیز از بزرگان و شیعیان ثقه در کوفه است که از امام رضا (ع) روایت کرده است و نزد ایشان منزلتی داشت (همان: ۱۹۷). وی نیز از متکلمانی است که نجاشی از عبادت و زهد وی یاد کرده است (همان: ۱۹۷).

در کنار متکلمان ثقه که نزد امامان و اصحاب وجهه‌ای داشتند، برخی نیز در گزارش نجاشی به فساد مذهب، غلو، و انحراف فکری و عقیدتی متهم بودند که إسحاق بن حسن از ایشان است. نجاشی درباره وی می‌نویسد روایات بسیاری شنیده است، ولی ضعیف‌المذهب است. کتاب‌هایش *الرد علی الغلاة*، *نفی السهو عن النبى* و کتاب *عدد الأئمة* است (همان: ۷۴). جعفر بن محمد بن مالک بن عیسی بن سابور (همان: ۱۲۲) علی بن عمر الاعرج (همان: ۲۵۶)، علی بن احمد که کتاب‌های بسیاری نیز دارد (همان: ۲۲۶)، محمد بن علی بن ابراهیم القرشی که از کوفه به قم می‌رود و از قم نیز به جهت فساد مذهب و غلو اخراج می‌شود (همان: ۳۳۲) و مفضل بن عمر الجعفی (همان: ۴۱۶) از متکلمان کوفی هستند که طبق گزارش نجاشی، به اتهام غلو و دروغ‌گویی و انحراف در عقیده، مذموم بودند.

نجاشی می‌نویسد: «أحمد بن حسین می‌گوید جعفر بن محمد بن مالک بن عیسی روایت جعل می‌کرده و از افراد مجهول روایت می‌کرده و شنیدم که حتی فاسدالمذهب بود و من تعجب می‌کنم که چگونه از دو شیخ بزرگوار ما أبوعلی همّام و أبوغالب زُرّاری روایت نقل کرده است» (همان: ۱۲۲).

همان‌طور که اشاره شد، برخی از سرزمین‌های اسلامی در قرن اول و دوم میزبان متکلمان و بزرگان شیعی کوفه بوده است. یکی از مناطق مهم که بزرگانی از کوفه به آنجا مهاجرت کردند، قم است. بی‌تردید خاندان اشعری نقش مهمی در انتقال حدیث و معارف شیعه به قم داشته‌اند. احمد بن محمد بن عیسی اشعری، از نوادگان اشعریانی است که در قم سکونت گزیدند؛ ولی وی به کوفه مهاجرت کرد و مقیم کوفه شد. همو امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) را درک کرد، همچنان که پدر بزرگش از امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) روایت نقل کرده است (همان: ۸۳).

نجاشی از زرارة بن اعین با عنوان «متکلم» یاد کرده و شیخ صدوق نیز از کتاب *الإستطاعة والجبر* او یاد کرده است؛ و محمد بن حسن، سعد، عبدالله بن جعفر، أحمد بن ابی عبدالله برقی و پدرش، و ابن ابی عمیر از شاگردان او است. وی در سال ۱۵۰ ه.ق. از دنیا رفته است (همان: ۱۷۵).

از دیگر شخصیت‌های برجسته در کوفه، که نجاشی از ایشان یاد کرده، أبو مالک ضحاک الحضرمی است. وی از متکلمان کوفه بود و امام صادق (ع) را درک، و از

امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) روایت کرده است. ایشان متکلم، و نزد شیعیان ثقه بود. کتاب التوحید از او است (همان: ۲۰۵). علی بن رئاب و علی بن منصور نیز از متکلمان برجسته‌ای هستند که نجاشی نام ایشان را در عداد متکلمان کوفه آورده است. علی بن رئاب از موالیان کوفه بود که از امام صادق و امام کاظم (ع) روایت کرده و کتاب الوصیة و الإمامة از او است که از طریق شاگردش حسن بن محبوب نقل شده است. علی بن منصور اهل کوفه بوده و از شاگردان هشام بن حکم به شمار می‌رود و کتاب التذییر فی التوحید و الإمامة را نگاشته است (همان: ۲۵۰).

بین متکلمان کوفه، مناظره کلامی و ردیه‌نویسی نیز جایگاه خاصی داشت. اصحاب متکلم امامان که در کوفه حضور داشتند، مناظرات مفصلی با دیگران داشتند که نجاشی از برخی یاد کرده است. قبلاً اشاره کردیم که نجاشی به نقل از حسن بن علی بن فضال می‌نویسد أبو محمد حجال در علم کلام، ادعای فضل داشت و این فضال در مباحثه و مناظره کلامی بین من و أبو محمد حجال داوری می‌کرد و با جواب قاطع، بحث را خاتمه می‌داد (همان: ۳۵)؛ علی بن اسماعیل بن شعیب، از متکلمان شیعه، با أبو هذیل و نظام مناظره داشته است (همان: ۲۵۱)؛ محمد بن علی بن النعمان، معروف به مؤمن طاق که مخالفانش لقب شیطان طاق بدو داده بودند، مناظرات بسیاری با دیگران داشته که نجاشی به چند نمونه از آن اکتفا کرده است (همان: ۳۲۵)؛ و مناظرات هشام بن حکم نیز اهمیت خاصی دارد که گاه امامان با قول یا تقریر خود آن را تأیید می‌کردند (همان: ۴۳۴). در برخی گزارش‌های تاریخی، به مناظرات مؤمن طاق اشاره شده است؛ یکی از این گزارش‌ها روایتی است که می‌گوید:

ضحاک شاری یکی از خوارج بود که در کوفه خروج کرد و خود را امیرالمؤمنین نامید و مردم را به مذهب خود دعوت کرد. مؤمن طاق نزد او رفت، و به ضحاک گفت: «من مردی هستم که در دین خود بصیرتی دارم و شنیده‌ام که تو صفت عدل و انصاف داری. بنابراین، دوست داشتم که در اصحاب تو داخل باشم». ضحاک به یارانش گفت اگر این مرد یار ما باشد، کار ما رواج خواهد گرفت. آنگاه مؤمن طاق به ضحاک گفت: «چرا تبرا و اعلام انزجار از علی بن ابی‌طالب می‌کنی و کشتن و جنگ با او را حلال می‌دانی؟». ضحاک گفت: «برای اینکه او حکم گرفت در دین خدا؛ و هر که

در دین خدای تعالی حکم بگیرد، کشتن و جنگ با او و بیزاری از او حلال است». مؤمن گفت: «پس مرا از اصول دین خود مطلع کن تا با تو مناظره کنم و هر گاه حجت و استدلال تو بر استدلال من غالب شد، در جمع یارانم درآیم و مناسب است که برای معلوم شدن اشتباه هر یک از ما در مناظره، کسی را تعیین کنی تا کسی را که اشتباه کرده، ادب کند و به نفع کسی که اشتباه نکرده حکم کند». ضحاک به یکی از یاران خود اشاره کرد و گفت این مرد میان من و تو حکم باشد که عالم و فاضل است. مؤمن گفت: «این مرد را درباره دینی که آورده‌ام تا با تو مناظره کنم، حکم قرار می‌دهی؟». ضحاک گفت: «آری». آنگاه مؤمن طاق رو به یاران ضحاک کرد و گفت: «الآن دوست شما در دین خدا حکم گرفت؛ دیگر شما خود می‌دانید». چون یاران ضحاک این جمله را شنیدند، آن قدر با چوب و شمشیر بر ضحاک زدند که او هلاک شد (کشی، بی تا: ۱۸۸).

در گزارشی دیگر آمده است که ابوحنیفه بعد از وفات امام صادق (ع) خطاب به مؤمن طاق می‌گوید: «امام تو مرده است». مؤمن طاق بدون درنگ پاسخ می‌دهد: «ولی امام تو تا روز معلوم از مهلت داده‌شدگان است» (قهپایی، ۱۳۸۷: ۴/۶). وی به آیات ۳۷ و ۳۸ سوره حجر اشاره دارد که خطاب به شیطان می‌فرماید: «فَأَنك مِن الْمُنظَرِينَ إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ».

ردیه‌نویسی نیز در کوفه اهمیت داشت؛ فراوانی ردیه‌نویسی‌های کلامی رجال کوفی در فهرست نجاشی، نشان از رونق مباحث کلامی و حضور فعال متکلمان امامی در مواجهه با دیگر مکاتب اسلامی و غیراسلامی دارد؛ *الرد علی الغالیة* از حسن بن علی بن فضال نجاشی (همان: ۳۵)، *الرد علی الغلاة* از إسحاق بن حسن (همان: ۷۴)، *الرد علی أرسطاطاليس*، *الرد علی الزيدية*، *الرد علی اصحاب الاجتهاد فی الأحكام*، *الرد علی المثبتة*، *الرد علی الإسماعيلية فی المعاد* از علی بن احمد (همان: ۲۲۶)، *الرد علی الزنادقة*، *الرد علی اصحاب الإثنین*، *الرد علی هشام الجوالیقی*، *الرد علی اصحاب الطبايع*، *الوصية والرد علی منکرها*، *الرد علی شیطان الطاق*، *الرد علی المعتزلة*، *الرد علی أرسطاطاليس فی التوحید* از هشام بن حکم (همان: ۴۳۴) بر جای مانده است.

بیشترین ردیه‌نویسی از هشام بن حکم بوده است؛ همچنان که بیشترین کتاب‌های کلامی را نیز وی نوشته است: الإمامة، الدلالة على حدث الأجسام، الرد على الزنادقة، الرد على اصحاب الإثنین، التوحید، الرد على هشام الجوالیقی، الرد على اصحاب الطبائع، الشيخ والغلام فی التوحید، التدبیر فی الإمامة، المیزان، إمامة المفضول، الوصیة والرد على منکرها، الميدان، إختلاف الناس فی الإمامة، الجبر والقدر، الحكمین، الرد على المعتزلة و طلحة والزبیر، القدر، الألفاظ، الإستطاعة، المعرفة، الثمانی أبواب، الرد على شیطان الطاق، الأخبار، الرد على المعتزلة، الرد على أرسطاطاليس فی التوحید، المجالس فی التوحید، المجالس فی الإمامة، کتاب‌های کلامی او است (همان: ۴۳۴).

علی بن احمد نیز کتاب‌های بسیاری در کلام و ردیه داشته است؛ ولی نجاشی معتقد است وی در اواخر عمرش به غلو دچار شده و کتاب‌هایش را بر اساس فساد مذهبش نوشته است (همان: ۲۲۶). کتاب‌های علی بن احمد عبارت‌اند از: الأنبياء، الأوصیاء، البدع المحذرة، التبديل والتحریر، تحقیق اللسان فی وجوه البیان، الإستشهاد، تحقیق ما آلفه البلخی من المقالات، منازل النظر والإختیار، أدب النظر والتحقیق، تناقض أحكام المذاهب الفاسدة، الأصول فی تحقیق المقالات، الإبتداء، معرفة وجوه الحكمة، معرفة ترتيب ظواهر الشريعة، التوحید، مختصر فی فضل التوبة، فی تثبیت نبوة الأنبياء، مختصر فی الإمامة، فی مختصر فی الأركان الأربعة، الفقه على ترتيب المزنی، الآداب و مكارم الأخلاق، أقاویل الإسماعيلية، الرد على أرسطاطاليس، المسائل والجوابات، فساد قول البراهمة، تناقض أقاویل المعتزلة، رد على محمد بن بحر الرهنی، الفحص عن مناهج الاعتبار، الإستدلال فی طلب الحق، إبطال مذهب داود بن علی الإصبهانی، الرد على الزيدية، تحقیق وجوه المعرفة، ما تفرد به امیرالمؤمنین، الفضائل، الصلاة والتسليم على النبي و امیرالمؤمنین، الرسالة فی تحقیق الدلالة، الرد على اصحاب الإجتهد فی الأحكام، فی الإمامة، فساد الإختیار، رسالة إلى بعض الرؤساء، الرد على المثبتة، الراعی والمرعی، الدلائل والمعجزات، ماهية النفس، میزان العقل، إبان حکم الغيبة، الرد على الإسماعيلية فی المعاد، التفسیر القرآن، فی النفس. علی بن احمد در فسا نزدیک شیراز در سال ۳۲۵ هـ.ق. از دنیا رفته است؛ غالیان برای وی منزلت بزرگی قائل‌اند (همان: ۲۶۶).

از دیگر متکلمانی که نجاشی با کتاب‌های بسیار از وی یاد می‌کند عبدالله بن جعفر الحمیری است که در دهه ۲۹۰ وارد کوفه می‌شود و از اصحاب کوفه روایات بسیاری

شنیده و کتاب‌های فراوانی نوشته است (همان: ۲۱۹): الإمامة، الدلائل، العظمة والتوحيد، الغيبة والحيرة، التوحيد والبداء والإرادة والإستطاعة والمعرفة، ما بین هشام بن الحکم و هشام بن سالم، القیاس، الأرواح، الجنة والنار، الحدیثین المختلفین، مسائل ابی محمد و توقیعات. أحمد بن محمد بن یحیی العطار شاگرد وی بوده است (همان: ۲۲۰).

۳. کلام شیعه در رجال نجاشی در یک نگاه

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
ابواسحاق ابراهیم بن صالح الأنماطی	الغیبة	عبیدالله بن أحمد بن نَهیک		
ابواسحاق ابراهیم بن هاشم قمی (متوفای قرن سوم)	النوادر	علی بن ابراهیم	یونس بن عبدالرحمن	ابواسحاق اولین شخصی بود که حدیث کوفه را در قم منتشر کرد.
ابراهیم بن محمد بن سعید (متوفای ۲۸۳ ه.ق.)	المعرفة، بیعة علی، الشوری، معرفة فضل الأفضل، السقیفة، الردة، مقتل عثمان، الجمل، الصغیر، الحکمین، النهر، الغارات، مقتل امیرالمؤمنین، رسائله و أخباره علیه السلام، فدک، المختار، ابن الزبیر، فضل المکرمین، الرؤیا، الإمامة الصغیر والكبیر، المبتدأ و سیرة النبی و غزواته، السقیفة	عباس بن سری، محمد بن زید الرطاب، أحمد بن علویة الإصفهانی، عبدالرحمن بن ابراهیم		وی از نوادگان مسعود است که امام علی (ع) وی را به ولایت مدائن منسوب کرده بود و همو عموی مختار ثقفی است.
ابراهیم بن سلیمان بن عبیدالله	قبض روح المؤمن، خلق السموات، حدیث ابن الحرّ	حمید بن زیاد		وی ثقه در حدیث است.

بازخوانی دیدگاه‌های رجالی نجاشی درباره متکلمان امامی کوفه / ۳۵

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
ابویعقوب إسماعیل بن مهران	الأهلیلیجه، الملاحم، خطب امیر المؤمنین، النوادر	ابی جعفر أحمد بن حسن، سلمة بن خطاب، محمد بن ابی القاسم، علی بن حسن بن فضال	امام صادق (ع)، امام رضا (ع)	ثقه است.
إسحاق بن حسن	الرد علی الغلاة، نفی السهو عن النبی، عدد الأئمة			کثیر السماع و ضعیف المذهب گزارش شده است.
أحد بن علی بن محمد	المعرفة، فضل المؤمن، مثالب رجلین و إمرأتین (ظاهراً درباره دو خلیفه اول و دختران ایشان است)			از اولاد امام علی (ع) است که در مکه اقامت داشت ولی از اصحاب کوفه بسیار روایت شنیده است.
أحمد بن محمد بن عیسی الأشعری	التوحید، فضل النبی، الناسخ والمنسوخ، الأظلة، المسوخ	سعد بن عبدالله، علی بن ابراهیم، محمد بن یحیی، علی بن موسی بن جعفر، داود بن کوره، أحمد بن حسین بن عمر	امام رضا، امام هادی و امام عسکری (ع)	
أحمد بن محمد بن سعید	الولاية و من روی غدیر خم، حدیث الرأیة، الشوری، ذکر النبی صلی	شاگردان عامی و زیدی و امامی		از بزرگان اصحاب حدیث بوده و به حفظ شهرت داشته

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
	اللّه علیه و آله و سلم و الصخرة والراهب و طرق ذلك، الأداب، طریق تفسیر قوله تعالی إنما أنت منذر و لكل قوم هاد، طرق حدیث النبى «أنت منى بمنزلة هارون» عن موسى بن سعد بن ابى وقاص، تسمية من شهد مع أميرالمؤمنین حرویه، صلح الحسن و معاوية	داشته است.		است. برخی وی را به سبب اختلاطش با زیدیان جارودى، از زیدیان جارودى مى دانند. در سال ۳۳۳ از دنیا رفته است.
أحمد بن محمد بن عمار	العلل، إيمان ابى طالب، فضل القرآن و حملته، الممدوحين والمذمومين	محمد بن أحمد بن داود		وى ثقة و از بزرگان شیعیان گزارش شده است. همچنان که الممدوحين والمذمومين به بزرگی توصیف شده است.
ثابت بن ابى صفية أبو حمزة ثمالی	تفسیر القرآن، النوادر، رسالة الحقوق امام سجاد (ع)	عبدربه عموى سليمان بن إسحاق المهلبى، حسن بن محبوب، محمد بن فضيل	امام سجاد و امام باقر و امام صادق و امام كاظم (ع)	امام صادق (ع): ابوحمزه در زمان خودش مثل سلمان در زمان خود بود.
حسن بن على بن فضال	الرد على الغالية، الزيارات، البشارات، النوادر، الشواهد من الله، الناسخ والمنسوخ، الملاحم	عبدالله بن محمد بن بنان، احمد بن محمد بن عيسى		ابن فضال تمام عمرش فطحي مذهب بوده و قبل از وفاتش در سال ۲۲۴ به امامیه گرویده است.

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
حسن بن علی بن ابی حمزة	الفتن، الملاحم، فضائل القرآن، القائم الصغير، الدلائل، الغيبة، الرجعة، فضائل اميرالمؤمنين	علی بن حسین بن عمرو خزار، إسماعیل بن مهران بن محمد بن ابی نصر		از بزرگان واقفیان بود.
حسن بن علی بن زیاد الوشاء	التوادر، مسائل الرضا	محمد بن عیسی، یعقوب بن یزید	الیاس صیرفی خراز	وی نوۀ دختری الیاس صیرفی خراز از اصحاب امام رضا (ع) است.
زرارة بن أعین	الإستطاعة والجبر	محمد بن حسن و سعد و عبدالله بن جعفر و أحمد بن ابی عبدالله برقی و پدرش و ابن ابی عمیر		نجاشی وی را با عنوان فقیه و متکلم یاد کرده است. در سال ۱۵۰ هـ.ق. از دنیا رفته است.
ضحاک أبو مالک الحضرمی	التوحید	علی بن حسن طاطری	امام صادق و امام کاظم (ع)	نجاشی از او با عنوان متکلم یاد کرده، و ثقه در حدیث است.
عبدالله بن جعفر الحمیری	الإمامة، الدلائل، العظمة والتوحید، الغيبة والحيرة، التوحید والبداء والإرادة والإستطاعة والمعرفة، ما بین هشام بن الحکم و هشام بن سالم، القیاس، الأرواح، الجنة والنار، الحدیثین	أحمد بن محمد بن یحیی العطار		وی از بزرگان قم بوده که در دهه ۲۹۰ به کوفه آمده است و از کوفه روایت بسیار شنیده و کتاب‌های فراوانی نوشته است.

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
	المختلفین، مسائل الرجال مسائل ابی محمد و توقیعات، الطب			
علی بن رئاب	الوصیة والإمامة	حسن بن محبوب	امام صادق و امام کاظم (۶)	متکلم برجسته
علی بن منصور	التدبیر فی التوحید والإمامة		هشام بن حکم	متکلم برجسته
علی بن إسماعیل بن شعیب	الإمامة، مجالس هشام بن حکم			با أبوهدیل و نظام مناظره داشته است.
علی بن عمر الأعرج	الغیبة	عبیدالله بن احمد	زکریا المؤمن	واقفی و ضعیف
علی بن ابی صالح	الأظلة، البداء و المشیة، الثلاث و الأربع، الجنة و النار، النوادر، الملاحم	حمید صاحب فهرست		
علی بن الحسن بن علی بن فضال	المعرفة، التنزیل من القرآن والتحریف، الأنبیاء، الدلائل، الغیبة، الملاحم، البشارات، إثبات إمامة عبدالله، العلل، وفاة النبی، التفسیر، الجنة و النار، المثالب	احمد بن محمد بن سعید	پدرش حسن با علی بن فضال و دو برادرش	نجاشی می نویسد: چیزی در ضعف و لغزش وی نیافتیم.
علی بن احمد الکوفی	الأنبیاء، الأوصیاء، البدع المحدثة، التبذیل و التحریف، الإستشهاد، تحقیق ما ألفه البلخی من المقالات، منازل النظر و الإختیار، تناقض أحكام المذاهب الفاسدة، الأصول فی تحقیق المقالات، الإبتداء، معرفة	پسرش أبو محمد		در اواخر عمرش به غلو گرایید و فاسدالمذهب شد و بیشتر روایت هایش غیر صحیح است. وی در سال ۳۵۲ در منطقه ای به نام کرمی فسا از توابع شیراز از

توصیفات نجاشی	استادان	شاگردان	آثار	متکلم
<p>دنیا رفت. غالیان منزلت بزرگی برای وی قائل بودند.</p>			<p>وجوه الحکمة، معرفة ترتیب ظواهر الشریعة، التوحید، فی تثبیت نبوة الأنبیاء، مختصر فی الإمامة، فی مختصر فی الأركان الأربعة، أقویل الإسماعيلية، الرد علی أرسطاطاليس، المسائل والجوابات، فساد قول البراهمة، تناقض أقویل المعتزلة، الرد علی محمد بن بحر الرهني، الفحص عن مناهج الاعتبار، الإستدلال فی طلب الحق، إبطال مذهب داود بن علی الإصبهانی، الرد علی الزيدية، تحقیق وجوه المعرفة، ما تفرد به اميرالمؤمنين، الفضائل، الرد علی اصحاب الإجتهد فی الأحكام، فی الإمامة، فساد الإختیار، الرد علی المثبتة، الراعی والمرعی، الدلائل والمعجزات، ماهية النفس، میزان العقل، إبان حکم الغيبة، الرد علی الإسماعيلية فی المعاد، تفسیر القرآن، فی النفس</p>	
	<p>امام صادق (ع)</p>	<p>هشام بن محمد بن السائب الكلبي</p>	<p>السقيفة، الردة، الشوری، قتل عثمان، الجمل، صفین، النهر، الحکمین، الغارات، قتل الحسين.</p>	<p>لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سالم الأزدي</p>

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
محمد بن علی بن النعمان	الإحتجاج فی إمامة امیرالمؤمنین، کلامه علی الخوارج، مجالسه مع ابی حنیفة والمرجئة		امام سجاد و امام باقر و امام صادق (ع)	مؤمن طاق که دشمنانش او را شیطان طاق می گفتند. مناظرات کلامی بسیاری داشته است.
محمد بن علی بن ابراهیم بن موسی القرشی	الدلائل، الوصایا	محمد بن ابی القاسم ماجیلویه و جعفر بن عبداللّٰه المحمدی		نوه دختری خلاد بن عیسی بوده و صاحب اعتقادی فاسد و مشهور به دروغ گویی و غلو.
محمد بن مفضل بن ابراهیم	التقیة و مجالس الأئمة	احمد بن محمد بن سعید		ثقة اصحاب کوفه
مفضل بن عمر الجعفی	ما إفترض اللّٰه علی الجوارح من الإیمان (الإیمان والإسلام)، فکّر، البدء والحث علی الإعتبار، علل الشرایع	محمد بن سنان و ابی عمرو الزییدی		فاسد المذهب و مضطرب الروایة
هشام بن حکم	الإمامة، الدلالة علی حدث الأجسام، الرد علی الزنادقة، الرد علی اصحاب الإثنین، التوحید، الرد علی هشام الجوالیقی، الرد علی اصحاب الطبائع، الشیخ والغلام فی التوحید، التندبیر فی الإمامة، المیزان، إمامة المفضول الوصیة والرد علی منکرها، الميدان، إختلاف الناس فی الإمامة، الجبر	ابن ابی عمیر	امام صادق و امام کاظم (ع)	سال ۱۹۹ به بغداد رفته و در همان جا از دنیا رفته است.

متکلم	آثار	شاگردان	استادان	توصیفات نجاشی
	والقدر، الحکمین، الرد علی المعتزلة و طلحة والزبير، القدر، الإستطاعة، المعرفة، الثماني أبواب، الرد علی شیطان الطاق، الأخبار، الرد علی المعتزلة، الرد علی أرسطاطاليس فی التوحيد، المجالس فی التوحيد، المجالس فی الإمامة			

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. مستشرقان و برخی اهل سنت معتقدند کلام شیعه متأثر از معتزله بوده است (جاودان، ۱۳۷۹: ۱۷۷)؛ در حالی که با مطالعه و بررسی آثار و احوال متکلمان کوفه روشن می‌شود که اگر شیعه در مباحث کلامی متقدم نباشد، دست‌کم موازی و همپای اعتزال است. متکلمان کوفه همپای واصل بن عطا (متوفای ۱۳۱ ه.ق.) و عمرو بن عبید (متوفای ۱۴۳ ه.ق.) دو بنیان‌گذار اعتزال در حوزه‌های کلامی وارد می‌شوند؛ متکلمانی مثل زرارة بن اعین (متوفای ۱۴۸-۱۵۰ ه.ق.)، مؤمن طاق (متوفای ۱۶۰ ه.ق.)، هشام بن سالم، هشام بن حکم (تقریباً ۱۹۹ ه.ق.).
۲. آثار و کتاب‌ها و روایاتی که از متکلمان کوفه به جای مانده، نشان از اصالت شیعه در پیدایش، تاریخ و مباحث کلامی و اعتقادی دارد.
۳. تشیع اعتقادی در کوفه تبلور می‌یابد. متکلمان کوفه در کنار مباحث فقهی، به مباحث کلامی نیز به صورت جدی می‌پرداخته‌اند.
۴. متکلمان در خور توجهی از شیعه در کوفه بوده‌اند و بیشتر ایشان از امام باقر تا امام کاظم (ع) روایت شنیده‌اند، ولی انحرافات از قبیل اندیشه‌های غالیانه و فساد مذهب دیده می‌شود.
۵. متکلمان کوفه اغلب از محدثان نیز هستند؛ هشام بن حکم، زراره (در اوایل کار)، مؤمن طاق، هشام بن سالم، ابن ابی عمیر، أبوجعفر سکاک، ابومالک حضرمی، علی بن اسماعیل میثمی (از نوادگان میثم تمار). اینها علاوه بر متکلم بودن، محدث نیز بوده‌اند.

۶. برخی متهم به غلو هستند، در حالی که از غالیان نیستند. اینها در اصل غالی نیستند، ولی احادیثی را نقل می‌کنند که در فهم جامعه نیست؛ نظیر جابر بن جعفری، محمد بن سنان، نسیط بن صالح، مفضل بن عمر جعفری.
۷. تعداد ۲۵۱ اثر کلامی یا به احتمال کلامی بودن، در فهرست نجاشی به کوفه منتسب است که از میان این آثار، ۱۳۶ اثر مشخصاً عنوان کلامی دارند.
۸. در میان آثار کلامی متکلمان کوفه که در فهرست نجاشی آمده است، ۱۷ اثر درباره توحید، ۱۲ اثر درباره نبوت عامه یا خاصه، ۳۸ اثر درباره امامت، ۱۰ اثر درباره غیبت و قائم، ۱۹ اثر ردیه‌نویسی، و ۴۰ اثر درباره آموزه‌های خاص یا مباحث متفرقه کلامی نظیر بداء و تقیه و استطاعه و جبر و ... و ۱۱۵ اثر احتمالاً کلامی بوده‌اند.
۹. در بین آثار کلامی، ۱۲/۵ درصد در موضوع توحید، ۸/۸ درصد در موضوع نبوت، ۲۷/۹۴ درصد در موضوع امامت، ۷ درصد در موضوع غیبت و قائم، و ۲۹ درصد در موضوع آموزه‌های خاص شیعی، و ۱۴ درصد در موضوع ردیه‌نویسی است.

پی‌نوشت

۱. درباره متن بازسازی شده هشت منبع از منابع فهرستی که نجاشی و شیخ طوسی استفاده کرده‌اند، نک: خدامیان، ۱۳۸۹: ج ۱ و ۲.

منابع

- بحرالعلوم، سید محمدمهدی (۱۳۶۳). *رجال معروف به الفوائد الرجالية*، بی‌جا: مکتبه الصادق، چاپ اول. تهرانی، آغابزرگ (بی‌تا). *الذریعة*، بیروت: دار الاضواء.
- جاودان، محمد (۱۳۷۹). «اندیشه‌های نظام تحت تأثیر شیعه»، در: *هفت آسمان*، ش ۵، ص ۱۷۷-۲۰۸.
- جعفری، سید حسین محمد (۱۳۸۶). *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه: محمدتقی آیت‌اللهی، بی‌جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خدایان آرنی، مهدی (۱۳۸۹). *فهارس الشيعة*، بی‌جا: مؤسسة تراث الشيعة، الطبعة الاولى.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). *فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران*، تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۶۸). *الأخبار الطوال*، تحقیق: عبدالمنعم، قم: منشورات الرضی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷). *تاریخ الطبری*، تحقیق: محمد أبو‌الفضل ابراهیم، بی‌جا: دار التراث، الطبعة الثانية.
- فیاض، عبدالله (۱۳۸۲). *پیدایش و گسترش تشیع*، ترجمه: جواد خاتمی، سبزوار: نشر ابن‌ایمن.
- قهپایی، علی (۱۳۸۷). *مجمع الرجال*، تصحیح: ضیاء‌الدین اصفهانی، اصفهان: بی‌نا.
- کشی، محمد بن عمر (بی‌تا). *اختیار معرفة الرجال معروف به رجال برقی*، تصحیح: حسن مصطفوی، بی‌جا: بی‌نا.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). *بحار الأنوار*، بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۶). *میراث مکتوب شیعه*، ترجمه: رسول جعفریان، قم: نشر مورخ.
- نجاشی، أحمد بن علی (۱۴۳۲). *رجال نجاشی*، تحقیق: سید موسی شبیری زنجانی، بی‌جا: مؤسسة النشر الإسلامي.

